

Кошуева М.Ж.

**К.ТЫНЫСТАНОВ ТҮЗГӨН ТАРМАКТЫК (ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫК)
СӨЗДҮКТӨРГӨ БАЯНДАМА**

Кошуева М.К.

СЛОВАРЬ, СОСТАВЛЕННЫЙ К.ТЫНЫСТАНОВЫМ

M.Zh. Koshueva

**REVIEW OF INDUSTRY (TERMINOLOGY) DICTIONARY COMPILED BY
K. TYNYSTANOV**

УДК: 894.71/3

Макалада К.Тыныстанов түзгөн тармактык сөздүккө баяндама берилген.

Негизги сөздөр: архивдик материал, терминология, мамлекеттик тил, сөздүк, коомдук-саясий, зоологиялык, биологиялык, куштар классы, философия жана коом-чарба терминдери, тил илими ж. б.

The article provides an overview of specialized dictionaries, compiled by K. Tynystanov.

Key words: *archival materials, terminology, the state language, vocabulary, socio-political, zoology, biology, birds, class, philosophy, and socio-economic terms, the language of science and others.*

Эне тилибиз өз ордун тапты дегенибиз менен бүгүнкү күндөгү абалы учурдун талабына толук жооп бербегендигинин бирден-бир себеби катары тилди окутуунун бардык баскычтарында, аны функционалдык негизде окутууга көңүл бурулбагандыгы болуп эсептелет. Ошондой эле, эне тилде жазылган окуулуктар ж.б. материалдар да аз. Бул маселеде эне тилде жазылган сөздүктөрдүн ролу чоң. Ошондуктан профессор К.Тыныстанов түзгөн сөздүктөр бүгүнкү күндө күчүнө кирди деп эсептөөгө толук негиз бар. Анткени тилчи-окумуштуу К.Тыныстановдун илимдин түрдүү тармактары боюнча түзгөн сөздүктөрү - бүтүнкү күндөгү мамлекеттик тилдин өнүгүшүнө түздөн-түз салым кошот. Бирок, илимпоздун ишминдин бир топ тармактарына тиешелүү бул архивдик мурастар - материал бойдон калып, коомчулуктун энчисине жетпей жатат.

Кыргыз элинин эгемендүү мамлекетке ээ болушу кыргыз тилинин функциясын кеңейтүүгө шарт түздү. Ушул турмуштук зарылдык кыргыз тилин теориялык багытта эмес функционалдык багытта үйрөнүү милдетин алдыга коет (Т.Аширбаев Тилдик каражаттардын стилистикалыштабияты. - Бишкек. 2000,3-4-б.). Биз ушул милдетти өз мойнубузга алып, аз болсо да мамлекеттик тилибиздин изилденишине салым кошобуз деген ойдо окумуштуу, коомдук ишмер К.Тыныстановдун сөздүктөрүн коомчулукка кабарлоону зарыл деп эсептейбиз. Алар - КРнын Улуттук илимдер академиясынын кол

жазмалар фондунда архивдик материал катары сакталып турат.

Окумуштуунун ал архивдик мурастарында чагылдырылган фактылар кандай маселелерге тиешелүүлүгү тууралуу кыскача маалымат берүү максатында таблица аркылуу төмөнкүдөй көрсөтөбүз.

Таблицада архивдик материалдардын саны, алардын инвентардык номери жана эмгекте кайсы маселелер чагылдырылгандыгы гана көрсөтүлдү. Булар биздин байкообуз боюнча алынды жана бизде зарыл факты катары каралды.

Эгерде илимий изилдөөчү - тарыхчы, этимолог, философ, адабиятчы болгондо, бул илимий мурастардан фактыларды өзүнүн багытына карата башкача карамак, анткени булар кыргыз жергесинде маданий революциянын эми кулач жайып келе жаткан мезгилинде жазылгандыктан, бир нече илимдер үчүн тиешелүү маалыматтарды алууга болот. Ошондуктан К.Тыныстановдун архивдик илимий мурастары бир топ илимдердин изилдөө ишинде негизги булак катары пайдаланылары талашсыз.

К.Тыныстанов коомчулукка тилчи-окумуштуу гана эмес акын, драматург, прозачы, педагог, коомдук ишмер катары да белгилүү (Кошуева М.Ж. К.Тыныстанов - тил илиминин негиз салуучусу. Филол.ил.-канд. ...дисс. - Бишкек. 2006, 48-б.).

Анын коомдук ишмердиги жөнүндө тарых илимине тиешелүү илимий изилдөө жүргүзүүгө болот, ошондой эле, адабият жанрынын тиешелүү бөлүмдөрү боюнча жана зоология, биология, анатомия, медицина, философия ж.б. илимдин тармактары боюнча да илимий изилдөө иштерин жүргүзүүгө боло тургандыгы, анын архивдик материалдарынан даана байкалып турат (архивдик материалдар КР УИАнын кол жазмалар фондундагы түп нускасынын аталышы жана орфографиясы боюнча берилди).

№ 1 таблица

№	Аталышы жана инвентардык номери	Орфография	Кадр	Орфоэпия	Терминология	Соз жасоо	Фонетика	Лексика	Морфология	Синтаксис	Графика	Создоктор	Стилистика	Котормо	Кара соз тек	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
1.	О программе по киргизскому языку для начальной школы. № 60 инв.															+
2.	Особое мнение тов. Тыныстанова. № 61 инв.	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+				
3.	Кыргыз тилинин грамматикасынын кыскача болжомо мазмуну. № 62 инв.			+		+	+	+	+	+			+			
4.	К. Тыныстанов по варианту Сагынбая. Рассказ Алмамбета. Эпизод из «Великого похода» эпоса «Манас». № 63 инв.															
5.	Кырг. пед. институтунун адаб. факультетинин III курсу үчүн кыргыз тилинин программасы. № 64 инв.						+		+	+						
6.	Кырг. пед. институтунун ад. факультетинин I курсу үчүн кыргыз тилинин программасы. № 65 (33) инв.	+		+	+	+	+		+	+	+					
7.	Родной язык - могучий рычаг культурио-политического подъема, № 66 (35) инв.															
8.	С кратким отчетом сектора кирг. языка и литер-ры КНИИКСа за 1933 г. №67 (37) инв.	+			+	+	+	+	+	+		+				
9.	Имланын кыскача эрежелерн. № 68(37) инв.	+	+		+	+	+	+	+	+	+		+			+
10.	Тезисы по докладу Кир. научно-исследов. инст. культ. строительство на конференции Академии Наук. № 69 инв.				+						+					
11.	Консультации, прочитанные на академических вечерах в январе 1932-г. № 70 (39) инв.															
12.	«Об основных недостатках в проекте кир. Орфографии». № 71(40)инв.	+		+		+										
13.	К истории развития киргизской и дунганской письменности. №72(34)инв.	+			+				+	+	+					
14.	Десять лет борьбы за новый алфавит в Киргизии. № 73 инв.	+			+		+	+			+	+				
15.	Социально-экономические термины. № 74 инв.	+			+							+		+		
16.	Apturiard gana gotormocularad dajardoo keminar № 75 (41) инв.	+	+				+	+	+	+			+	+		
17.	«Ленинизм маселелери» котормосу тууралуу сынга тиркеме. № 76 (42) инв.			+									+	+	+	
18.	По докладу Кир. НИИКС культурного строительства на конференции Академии наук										+					

Союза ССР о состоянии работ по строительству кир. языка, литературы и искусства. № 77 (43) инв.																			
---	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

№ 2 таблица

21.	К.Тыныстановдун жолдош Идирисовдун отчетун текшергендиги жөнүндө директорго рапорту. № 80(46) инв.									+	1935			+		+			
22.	Отзыв на рукописный труд «Вопросы языка марксистко-ленинском освещении» тов. Врубеля С.А. № 81(47) инв.									+	1933				+		+		
23.	Ымланын эрежелери. №82(48) инв.									+	1935				+		+		
24.	Жол. Бакейуп Казыбектин «Ене тили» китебине рецензия. № 83(28) инв.									+	1936			+		+			
25.	Куштар классы. Д.П. Дементьев менен авторлоштукта. № 84(59) инв.								+	+	1934			+		+			
26.	Терминдер. № 85(93) инв.									+				+		+	+		
27.	О влияние иностранных терминов на киргизский язык. № 86(139) инв.									+	1932		+			+	+		
28.	Касъш ырларынын жыйнагы. № 86a(5133) инв.									+	1934				+		+		
29.	Лингвистика (кыргызча сөздүк). Инвентардык номери төмөнкүдөй: 159(5151), 160(5152), 161(5153), 162(5154), 177(37), 178(38), 179(39), 180(40), 181(41), 182(42) инв.									+	1935			+					+
30.	№ 159 инв. 1-китеп 115, 2-китеп 294 беттен турат.									+	1925			+		+			
31.	№ 160 инв.								+	+				+		+			
32.	№ 161 инв..								+	+				+		+			
33.	№ 161 инв.									+	1937		+			+	+		
34.	№ 162 инв.									+			+			+	+		
35.	№ 163(5155) инв.									+			+	+	+	+	+		
36.	№ 164(5156) инв.												+			+			
37.	№ 165(5157) инв.									+					+		+		
38.	№ 170 инв..									+			+				+		
39.	№ 177 (37) инв.									+	1934			+		+			
40.	№ 178 (38) инв.									+	1934			+		+			
41.	27-дело. Русско-киргизский словарь зоологических термнов.									+	1934			+		+			
42.	№ 29-дело. Русско-киргизский словарь									+									

Бул таблицада жогоруда белгилегендей, илимдин түрдүү багытына тиешелүү маалыматтар бар. Алсак, №61 инвентардык номердеги эле архивдик материалда тил илиминин бир нече бөлүмдөрүнө (орфография, орфоэпия, терминология, фонетика, лексика, морфология, синтаксис, графика ж.б.) тиешелүү маалыматтар камтылса, 66, 68, 72, 73-инвентардык номердеги архивдик материалдарда кадр саясатына, ал эми 60, 62, 64, 66, 68, 74, 79, 82-инвентардык номердеги архивдик мате-

риалдардан тил саясатына тиешелүү маалыматтарды табууга болот. Ошентип, бир маселеге тиешелүү түрдүү маалымат бир нече архивдик материалдар аркылуу байытылса, бир эле архивдик материалда түрдүү маселелер фактылар аркылуу такталат. Ал эми тарых илимине тиешелүү төмөнкүдөй маалыматты келтирүүгө болот.

Инвентардык номери 164 (5156) папкада сакталган "К.Тыныстановдун жекече архивинен табылган документтер, публикациялар" деген архивдик материалдын арасында Шабдан Жантаевдин орус императоруна жазган өтүнүч каты бар. Бул кол жазма түрүндөгү кат 1899-жылдын декабрында жазылган. Ал ручка менен кириллицада орусча даярдалган. Катта орус императорун өтө урматтаган сөздөр менен баш-талып, өзүнүн ким экендиги, мансабы, чининен өйдө жазылат да, атасы Жантай Карабеков кыргыз элин падышчылыктын карамагына өткөрүүдө чоң жардам эткендиги айтылган. Бул окуяга 53 жыл мурун каарданып келген казак султаны Кененсары Касымовдун башын кесип, Батыш Сибирдин генерал-губернаторуна белек кылып жибергендеги кызматын жазган. Ошондуктан атасына подполковник наамы ыйгарылып, Россия падышачылыгына чын дили менен берилип кызмат кылган адам катары таанылат. Кокон хандыгын каратуудагы иш билгилигин атасынан ажан үлгүсү катары эсептейт. Бул аракеттери ошол мезгилде согуш министри болуп турган генерал-лейтенант Куропаткинге да белгилүү болгон (Шабдан баатыр. Башкы ред. К.Жусупов. - Б.: Учкун, 1992, 11-12-б.). Генерал Скобелевдин буйругу менен Шабдан Каратегин хандыгына барган жана Алай жүрүшүнө катышкан. Ушул иштерден кийин ага войсковой старшиналык наам ыйгарылган. "Жогоркуларды жана манап тукумунан экендигимди эске алып, мага жана балдарыма укум-тукумунан бери дворянин деген наам берүүнүздү өтүнөм" деп, каттын аягында балдарынын аты жана жашы көрсөтүлүп жазылган. Шабдан сабатсыз болгондуктан, катты Токмоктогу орус-тузем мектебинин мугалими Василий Петрович Ревягинге жаздырган (Кошуева М.Ж. К.Тыныстанов-тил илиминин негиз салуучусу. Филол.ил.канд. ...дисс. - Бишкек. 2006, 19-21-б.).

Шабдан Жантаевдин жүргүзгөн иш-аракети жөнүндөгү бул маалыматтын кыргыз элинин тарыхы менен байланышы кандай дэңгээлде дал келерин тарыхчылар далилдейт деген ойдобуз. Демек, окумуштуу К. Тыныстановдун архивдик мурастары көп тармактуу изилдөөгө муктаж экендигин байкоого болот.

Жогорудагы таблица (1-таблица) аркылуу көрсөтүлгөн архивдик материалдар илим изилдөөчүлөр үчүн багыт берүү максатында гана берилди, башкача айтканда, ал архивдик материалдарда "ушул эле маалыматтар бар" деп чектөө туура эмес.

Ошондой эле, коомдук-саясий, зоологиялык, био-логиялык, куштар классы, философия жана коом-чар-басы боюнча сөздүктөрү да бар.

Жыйынтыктап айтканда, жогорудагы сөздүктөрдүн басым жасай турган өзгөчөлүгү кайсы илимге тиешелүү болбосун, ал терминдердин аталышы улуттук адабий тилибиздин базасында жасалышы, анын практикалык ма-аниси болуп эсептелет.

Адабияттар:

1. Аширбаев Т.Тилдик каражаттардын стилистикалык табияты. - Бишкек. 2000, 3-4-б.
2. Дело № 27 (КР УИАнын кол жазмалар фонду).
3. Дело № 29 (Аталган кол жазмалар фонду).
4. Инв. № 66, 68, 72, 73, 74, 79, 82, 84, 85, 164 (5156) (Аталган кол жазмалар фонду).
5. Кошуева М.Ж. К.Тыныстанов-тил илиминин негиз салуучусу. Филол.ил.канд. ...дисс. -Бишкек. 2006, 19-21, 36,48-6.
6. Шабдан баатыр. / Башкы ред. К. Жусупов. - Б.: Учкун, 1992,11-12-6.

Рецензент: академик НАН КР, д.филол.н. Орозбаева Б.

- Абдыраева Б.Р. - соискатель КГМИП и ПК.
- Аблабекова Ч.А. - ст. препод, каф. "Прикл. матем. и инф." ИНИТ КГУСТА им. Н.Исанова
- Абылайханова Т.А. - ст. преп. каф. "Гос. управ, и прав. обес. реформ" ВКГУ им. Аманжолова.
- Ажибаева З.С. - Кыргызстан
- Айсаева Ш.Ю. - Институт горной физиологии НАН КР.
- Айтжан Бакыт Ерсултан улы - ст. препод. Академии экономики и правах. Алматы, РК.
- Алдашев А.А. - Научно-исслед. инст. Молекулярной Биологии и Медицины; Бишкек
- Алшынова А.М. - преподаватель КазНТУ им. К.И. Сатпаева.
- Алыбаев Дж.Б. - к.э.н., доцент ИЭиФ КНУ им. Ж.Баласагына.
- Амираев Рахмат - к.полит.н., доцент каф. "Политологии" КНУ им. Ж. Баласагына.
- Амирова А.К. - аспирант каф. Клин. фарм. и доказ. мед. Караганд. гос. мед. ун., г.Караганда, РК.
- Базарбай уулу Эрлан - к.ю.н., доцент КНУ им.Ж. Баласагына.
- Байпаков М.К. - соискатель Инст. филос. и полит. Комитета науки МОиН РК.
- Байтиков Б.Т. - юрист.
- Байымбетова Айнур - Казахстан.
- Бакенов Ж.Б. - преподаватель КГУ им. И. Арабаева.
- Бекмуханбетова Ш.А. - Казахстан.
- Бердиярова Д.С. - врач- эндокринолог, Област, эндокрин. диспансер. ЮКГФА г. Шымкент, РК.
- Брусиловский Д.А. - аспирант каф. "Философии науки", препод, каф. ЮНЕСКО по изучению мировой культуры и религий КРСУ.
- Ганыбаева М.Р. - мл. науч.сотр. лабор. Флоры Биолого-почвенного инст. НАН КР
- Дадабаева М.М. - студентка фарм.факультетаКГМА им. И.К.Ахунбаева.
- Дадажанова Е.С. - студентка фарм.факультета КГМА им. И.К.Ахунбаева.
- Джабулова Жамал - аспирант КазНПУ им. Абая.
- Джунушалиева Ч.У. - РШ "Национальный центр биотехнологии", РК. Астана.
- Дооталиева С.Ч. - к.фарм.н., доцент каф. "Управ и экономики фармации, техн. лекарст. средств КГМА им. И.К.Ахунбаева. Досжанов Б.Б. - кандидат юридических наук.
- Досымбеков Д. К. - Главный консультант Аппарата Мажилиса Парламента РК.
- Егембердиева К.А. - науч. сотруд. лабор. НС и СМР Инст. сейсмологии НАН КР.
- Ерембаева А. А. - Восточно-Казахстанская область, начальник отд. медико-социальной экспертизы.
- Ермекбаева Д.К. - сеньор-лектор Казахстанско-Британский техн. унив., Алматы, РК.
- Зайнидинов А.Т. - г. Ош.
- Искендеров Ж.У. - ст. препод. Инст. Горн, дела и и горн. техн. им.академика У.Асаналиева.
- Исмаилова Г.Д. - ст. преподаватель КНУ им. Ж.Баласагына.
- Исмаилова К.Дж. - Кыргызстан
- Калдыбаева Г.А. - ОшГУ.
- Калиева Ш.С. - к.м.н., доц, зав. каф. Клин. фарм. и доказ. мед. Караганд. гос. мед. ун., г.Караганда,
- Касымбеков Э.А. - ст. преподаватель ОшГУ
- Касымова Э.Дж. - к.хим.н., доц., с.н.с. Инст. химии и хим. технологии НАН КР.
- Кенжебаева Н.В. - к.биол.н., с.н.с. лабор. флоры Биолого-почвенного инст. НАН КР.
- Керимкулова А.С. - к.м.н., ассистент каф. "Факульт. терапии" КГМА КГМА им. И.К. Ахунбаева.
- Койшыбаева Ж.Б. - ст. препод, каф. "СМиТМП" КазНТУ им.К.И.Сатпаева, г. Алматы.
- Косов В.Н. - КазНПУ им. Абая, г. Алматы.
- Кошуева М.Ж. - Ош МУ.
- Куатбаева А.М. - РГКП "Научно-практ. центр санэпидэкспертизы и мониторинга" КГСЭН МЗ РК.
- Кулмагамбетов И.Р. - академик НАН РК, д.м.н., проф., ректор Алматинс. гос. инст. усоверш. врачей, г.Алматы, РК.
- Лунегова О.С. - НЦКиТ им. М.М. Миррахимова